

Spomeniško varstvo v procesu prenove

Referat na posvetovanju »Aktualni vidiki prenove naselbin na Slovenskem«

Napovedani naslov mojega prispevka, ki je Spomeniško varstvo v procesu prenove, je bil izrečen v času, ko smo v ljubljanski Mestni galeriji postavljali razstavo o prenovi mesta z značilnim sloganom »Tudi vaše mnenje je pomembno za podobo mesta«. To poudarjam iz dveh razlogov: najprej zato, ker sem menil, da je morda ravno zdaj priložnost, da si javno zastavimo nekaj vprašanj v zvezi z vlogo in prispevkom naše stroke v procesu prenove. Tu mislim zlasti na probleme, ki se vežejo na Ljubljano. Drugič pa zato, ker že dolgo tega kaže, da je o nekaterih vprašanih treba spregovoriti kritično in soočiti naše poglede in stališča. Več kot to niti ni vsebovano v mojem prispevku, kajti za temeljitejšo obravnavo bi vsekakor potrebovali več časa in bolj poglobljene priprave. Povem naj tudi, da pojmujem odgovornost spomeniško-varstvene stroke prav tako kot odgovornost umetnostne zgodovine in seveda drugih strok, ki jo konstituirajo, kajti praksa dokazuje nesmiselnost ločevanja. Ob tem gre predvsem za natančno razmejitev specifičnosti delovanja teh strok v vsebinskem okviru, ki ga načenjamo.

Izhajam iz dejstva, da je prenova mest zadnja leta z družbenega stališča dobila izjemen pomen, ki se kaže tako v poudarjenem interesu za življenje urbanističnih in arhitekturnih spomenikov kot tudi v izdatnejši gmotni podlagi, ki le-to omogoča. Prav zato, ker je prenova postala skupna zadeva nas vseh, je hočeš nočeš na najboljši poti; da v resnici postane **aktivna prenova**. Lahko bi rekli, da smo sprožili živ interes javnosti za podobo naših mest, ulic in stavb; tako konservatorji in umetnostni zgodovinarji nismo več edini, ki si prizadevajo za ohranitev zgodovinske podobe mesta, spomeniško-varstvena služba ni več predvsem krivec, ki smo jo za propadanje spomenikov, morebitne izgube ali napačne posege na spomenikih še nedavno tega dajali na srmatni oder, pa če je bila soudeležena ali pa sploh ne. Zdaj se postavlja vprašanje drugače. Spomeniška služba prevzema v novih razmerah predvsem strokovno odgovornost. Ta je poudarjena in je v praksi kriterij za ocenjevanje njene učinkovitosti in družbene koristnosti. Prav zato se moramo vprašati, zakaj se nismo mogli kot stroka in služba dejavnije včleniti v proces prenove, ki je bil navsezadnje spodbujen metodološko in kot družbena akcija predvsem iz vrst naše stroke. Problem se je predvsem zaradi samega obsega pokazal v svoji, lahko bi rekli kar krizni obliki zlasti v Ljubljani, ko utečena praksa zavoda nikakor ni omogočala, da bi ujeli korak z dinamiko prenove, ki se je v mestu začela izvajati. Preobremenjenost strokovnih delavcev z vsakodnevni upravno-administrativnimi zadevami utegne biti sicer na prvi mah kar pravšnji izgovor, zlasti pri obremenjenosti, kakršno si je nakopal prav ljubljanski zavod, dejstvo pa je, da se strokovna služba ni mogla včleniti kot eden poglavitnih nosilcev procesov prenove predvsem zaradi tega, ker v doslejšnjem delovanju strokovni aparat ni bil naravnani k metodologiji prenove, četudi je slišati nekoliko paradoksalno, da je bil ravno v okviru tega zavoda

narejen doslej najpopolnejši metodološki elaborat o prenovi. Mislim na Šumijevo Prenovo Ljubljane, ki je z javno objavo pomenila tudi temeljni prispevek k družbeni uveljavitvi te problematike v Sloveniji. Očitno je, da so naše družbene zahteve kot stroko zatele nepripravljene; parcialne študije in nesistematična dokumentacija, ki zgovorno odsevajo pretekli status službe, so se pri kompleksnem pristopu, kakršnega predstavlja aktivna prenova, pokazale kot pomanjkjive in dostikrat neuporabne, zaradi česar je bilo treba začeti vse **ab origine**. O tem nas prepričuje omenjena razstava, ki pa nas je opozorila tudi na dejstvo, da je spomeniško-varstvena stroka izpustila iz rok povezovalno vlogo v procesu prenove. V mislih imam ne le **programsko-projektne naloge**, marveč tudi tiste bazične — se pravi **inventarizacijo, valorizacijo in kategorizacijo** —, ki niso bile vselej razvidne, bile pa so očitne v svoji posledični projekciji. Ob razstavljenih elaboratih so se ti problemi kazali v različnih oblikah in soodvisnostih, veliko je bilo podvojitev itd. Ko govorim o razstavi, se sicer zavedam, da gre za razgrnitev elaboratov, ki dokumentirajo le vmesno stopnjo strokovnega dela; ne gre torej za končni izdelek, ki bi nam omogočil sodbo o uspešnosti zamišljene prenove. Toda ob tem vemo, da je zgodovinsko jedro Ljubljane živ urbanski organizem, da se iz dneva v dan (kontrolirano ali nekontrolirano) vanj posega in spreminja njegovo podobo, da prav zaradi tega, ker je to »živ spomenik«, ni mogoče uveljavljati statične metodologije in še manj parcialnih postopkov, ki so sicer sami morda dovolj strokovno utemeljeni, so pa s stališča zgodovinskega jedra kot celote vendarle vprašljivi, ker premalo upoštevajo to, kar moramo poimenovali z že znanim pojmom **prezentacija**. Ta je s stališča prenove pač tisti končni cilj, ki bi moral zagotoviti vsebinsko naravnano vizualno in doživljajsko celovitost urbsanskega spomenika kot preudarno stališče stroke in družbe o dediščini, ki jo živimo, saj je v našem primeru **prezentacijski program** lahko le strokovno utemeljena in z družbenimi dejavniki dogovorjena oblika aktivnega varstva, ki je, če se izrazim v duhu Šumijeve Prenove Ljubljane, vsebinsko in posledično razmerje med **konservatorskim in funkcionalnim programom**. In ravno ob tem se seveda poraja vrsta pomislekov, ki sem jih prej navedel. Mnenja sem namreč, da bi se pri projektu prenove Ljubljane morale že v predstavljeni fazi izrisati nedvoumne usmeritve k tako postavljenemu končnemu cilju. Kaže, da smo javnosti, ki je prav tako dejavnik prenove, bržčas več obljubili, kot smo ji uspeli pokazati. Zato je kljub našemu pozivu, naj s svojimi stališči sodeluje z nami, sodelovala manj, kot smo pričakovali in kot bi lahko. Prepričan sem, da je vzrok tej nedorečenosti v pomanjkanju dialoga in delovnih povezav med avtorji in ustanovami, ki uresničujejo projekt prenove.

Tako se nam slej ko prej zastavlja vprašanje o profilu spomeniško-varstvene stroke v naslednji obliki: ali spomeniško varstvo konstituirajo različne stroke, ki z usklajeno in dopolnjujočo se

metodologijo proučujejo spomeniško in stavbno dediščino (govorim še zmerom v okviru prenove), zasledujejo iste vsebinske smotre (kar bi vsekakor utegnili biti eden temeljnih konstitutivnih kriterijev spomeniškega varstva kot stroke)? V takem kontekstu bi bržčas bilo smotno govoriti o umetnostnih zgodovinarjih konservatorjih, arheoloških konservatorjih, arhitektskih konservatorjih, etnologih konservatorjih, urbanistih konservatorjih, pa tudi politologih konservatorjih, sociologih konservatorjih ipd.

Tudi teamsko (interdisciplinarno) delo kot oblika združenega raziskovalnega in strokovnega prizadevanja terja bolj določno metodološko dogovorjanje in sodelovanje med strokami. Tudi na to nas opozarja razstava. Mogoče pa je seveda vztrajati tudi pri **avtonomiji strok**, kar ima pri delu, kakršno je prenova, prejkone obliko servisov, katerih storitve so, kot vemo iz življenja, drage in dostikrat nesolidne. To, o čemer govorimo, seveda niso le ljubljanske izkušnje; v takšni ali drugačni obliki jih srečujemo že od takrat, ko smo sprožili kompleksno raziskovanje in obdelavo urbanističnih spomenikov. Prenova je v tem smislu zaradi svoje zapletenosti toliko zgovornejši kazalec.

Vse to, kar pravkar načenjamo, je prejkone nasledek teoretične nerazvitosti naše stroke. Vsakodnevni praktikizem, s katerim se ubadajo spomeniško-varstveni delavci regionalnih zavodov, je onemogočal temeljitejšo usmeritev k teoretičnim vprašanjem, četudi je treba povedati, da je vse, kar je bilo narejeno na tem področju, nastalo v zvezi z njihovim delom in v sodelovanju s strokovnjaki zunaj spomeniško-varstvene službe. Tako so pionirske raziskave in programiranja prenove, h katerim so bile pritegnjene tudi druge stroke, pozitivne pobude in dragoceni napor spomeniško-varstvene stroke. Tega se je treba vsekakor zavedati, res pa je, da do večjih dosežkov ne bomo mogli priti, če se zavestno in z občutkom večje odgovornosti za razvoj stroke in prihodnje ne lotimo tudi njene teoretične podstat. Prav zato se ni mogoče strinjati z nekaterimi dejstvi znotraj stroke. Omenil bom le dve, ki pa sta značilni za stanje, o katerem govorimo. Republiški zavod za spomeniško varstvo, za katerega smo leta in leta pričakovali, da se bo razvil v matično raziskovalno in dokumentacijsko ustanovo naše stroke, se je po očitni inerciji, ki ga je vseskozi obvladovala, dokončno prelevil v kadrovsko okrepnjeno upravno službo, nedvoumno tako utemeljeno tudi v novem zakonu. Pobude v smeri teoretičnega raziskovanja so lahko le še bolj ali manj postranske ali »zasebniško« ukvarjanje njenih strokovnih delavcev. Isto velja tudi za restavratorski oddelek, ki zaradi eksistenčnih razlogov ni nikoli mogel temeljiteje razviti raziskovalne dejavnosti, ki bi bila še kako koristna stroki; o tem zgovorno priča tudi stanje nekaterih naših spomenikov. Drugo nič manj opozorilno dejstvo ni kronična odsotnost nalog s spomeniško-varstveno problematiko v programih RSS. Nekaj tém, ki smo jih doslej obravnavali — nosilci so bili praviloma prej imenovani »zasebniki« in ne spomeniško-varstvene

ustanove —, seveda ni moglo ustvariti dovolj trdnega temelja za resnejšo včlenitev spomeniškega varstva v razvojni program RSS. Iz povedanega sledi, da je mogoče opisani položaj preseči le, če se kadrovske okrepitve baza stroke. Ta ugotovitev je bila nekajkrat zapisana v srednjeročnih programih in dokumentih skupnosti zavodov za spomeniško varstvo, zato seveda ni mogoče trditi, da se v stroki tega ne zavedamo. Ob tem bi bilo vredno razmišljati tudi o predlogu, da se ustanovi **inštitut za spomeniško varstvo** kot oddelek ene od obstoječih organizacijskih enot stroke, morda tudi na univerzi, ki bi programiral, obenem pa tudi spodbujal in povezoval konservatorije pri sistematičnem raziskovalnem in teoretičnem delu. Sredstva za uresničitev teh programov bi bilo treba zagotavljati tako iz redne dejavnosti kot iz akcij in skladov RSS.

Rad bi se ustavil še pri dveh aktualnih problemih, ki vsak po svoje zgovorno izpričujejo našo nezadostno učinkovitost v procesu spomeniškega varovanja in posebej v prenovi kot kontinuiranem procesu. Oba sta značilna, ker znova dokazujeta predvsem našo metodološko nerazvitost.

O devastacijskih problemih smo že govorili in v zvezi z revitalizacijo bo o tem govor tudi na tem posvetovanju (mislim na referat M. Železnika). Verjetno ni treba posebej dokazovati, da smo v večini primerov, ko smo načelniki ta vprašanja, razpravljali najpogosteje le o posledicah za spomeniški fond, pa naj je šlo za urbane, arhitekturne ali za nepremične spomenike. Ugotavljali smo obseg nastale škode, prizadetost bistva in lastnosti spomenika ipd., manj pa smo se spraševali o vzrokih in pobudah, ki povzročajo devastacijo. Vemo seveda, da je odgovor zajet tudi v pojmu kulture naroda, njegovi izobrazbenosti ipd. Vse to je bržčas res ključna vsebina problema, kajti v razmerju s kulturno dediščino se kaže naša kulturnost; bolj kot s temi ohlapnimi sodbami bi se kazalo ukvarjati z otipljivo členitvijo, odkrivanjem in utemeljevanjem vzrokov in nejevolje, ki pripelje do devastacije spomenika. Ta ni zmerom le v pomanjkanju kulture, včasih je tudi dokaz nepoštenosti, ni le v objetnosti in nerazumljivem poželenju po podiranju in uničevanju, včasih je tudi nasledek objektivnega delovanja neke stiske, nerazsodnosti takšnih ali drugačnih dobičkanosnih motivov, dostikrat neutemeljenih političnih prizadevanj in povzpetniških ambicij, pa tudi sklicevanja na pravice sodobnih ustvarjalcev ali pozivalcev, med katerimi marsikateri najde ravno spomenik za prostor svojih neizživetih ambicij. Za vse, kar naštevamo, je veliko primerov, z njimi se nenehoma srečujemo, te zadeve so zmerom drugače pobarvane in spolzke, da uhajajo izpod rok. Pod različnimi pritiskmi je marsikateri spomenik šel v pozabo tudi s podpisom odgovorne osebe iz spomeniškega varstva. Teh primerov ne kaže navajati. O njih vi, ki delate v praksi, veste veliko več kot jaz, zato gre morda meni beseda laže z jezika. Vemo pa tudi za primere, ko se je smrtni obsodbi spomenika spomeniška služba uprla kljub pritiskom in »urgentnim« zahtevam te ali one vrste. Ko je namesto izgovora, češ, »saj

imamo podpis oziroma soglasje spomeniške službe«, bilo treba prevzeti odgovornost na lastna pleča in z lastnim podpisom povzročiti izničenje spomenika, se je dostikrat stvar zasukala drugače. Morda je to izraz prebujene zavesti, morda tudi kaj drugega? Vsekakor je iztek takšnih primerov dovolj značilen, da se kaže z njim podrobneje ukvarjati. Takšno raziskavo kaže bržčas opraviti skupaj s sociologi; verjetno se ne motim, če trdim, da gre za problemsko snov, ki bi morala biti v središču zanimanja sociologije kulture. Poiskati ustrezen odgovor tako zastavljenim vprašanjem pomeni tudi približati se nečemu, kar bi moralo dobiti obliko **preventivnega delovanja stroke**, ki ne more biti zoženo samo na popularizacijo kulturne dediščine, kot si to ponavadi predstavljam, marveč gre vsekakor za veliko bolj zahtevno nalogo, ki v vsej svoji kompleksnosti postavlja spomeniško varstvo v središče takšnega delovanja. Za uresničitev takšne naloge se je treba pripraviti in oborožiti, razširiti fronto delovanja in mu znotraj stroke poiskati primerno institucionalno obliko... Premik v tej smeri bi morda pripeljal do tega, da ne bi bili zgolj »gasilci«, kot največkrat slišimo.

Naslednji problem, ki ga želim načeti in postaviti v premislek, je podobne narave kot doslejšnji in je v neposredni zvezi s prenovi. Lahko bi celo rekli, da gre za doslej povsem prezrto poglavje v spomeniškem varstvu. Medtem ko smo za arhitekturo 19. stoletja in secesijo pokazali več razumevanja kot še nedavno tega, smo arhitekturo in urbanistično izročilo, ki je nastajalo v času med obema vojnama, malodane povsem izločili iz našega razmišljanja in ravnanja (da ne vselej, dokazuje uničenje četrti vil kranjske stavbarske družbe in seveda Fabianjev Jakopičev paviljon). Nekaj objektov smo sicer po nekakšni inertni metodologiji »spomeniških okolišev« uspeli zajeti z enim ali drugim spomeniškovarstvenim režimom, toda ta naključna dejstva nas vendarle ne smejo zavesti in nam zamegliti drugih, ki se kažejo v popolnem pomanjkanju stališč stroke do tega gradiva, ki mu danes vsekakor pritiče oznaka spomenikov. Ne le da nimamo nobenega sistematičnega pregleda nad tem gradivom, tudi takrat, kadar so ključni objekti tega obdobja ogroženi, se obnašamo kot da gre za povsem stransko vprašanje stroke, ki ga lahko odpravimo s površnim povpraševanjem o zadevi, z značilnim vprašanjem, »ali je to sploh kaj«. Na vso srečo te stavbe zaradi svojega še zmerom dobrega gradbenega stanja zvečne niso tako napadene kot starejši spomeniški fond, toda njihov »samoobrambni mehanizem« vendarle ni zanesljivo zagotovilo, da bodo zaradi našega malomarnega odnosa tudi preživele. Tako smo v Ljubljani že pričeli rušitvam nekaj pomembnih objektov (Tomazičeve vile ob Celovski cesti) ali popolnemu razvednotenju objektov z novimi posegi (Costaperarijeve vile ob Levstikovi cesti). Tako je še celo Plečnikova tivolska promenada doživela povsem nerazumljivo in neodgovorno izničenje z betonskim prometnim koritom. To, da je ta prometnica v bistvu fizična pregrada med središčem mesta in parkom, ki si je ne bi privoščil nihče na svetu, ki zna ceniti

urbanistične prednosti svojega mesta, ne bo mo govorniki. To je stari greh našega mesta, in resnici na ljubo povejmo, da je strokovni svet ljubljanskega spomeniškega zavoda takšno prometno »atrakcijo« zavrnil. Žal je bil to, kot marskatero drugo podobno stališče, pač glas v prazno. Zmagala je miselnost, ki botruje devastacijam. Nekateri objekti, ki bi morali ostati živi pričevalci arhitekturne ustvarjalnosti tega obdobja, so prav tako obsojeni na uničenje (Mesarjeva vila ob Erjavčevi, Šubičeva vila ob Levstikovi ipd.), še več pa jih spreminja svojo podobo v nadrobnostih, spreminja se notranja organizacija prostora, zunanjsčine se predirajo z neustreznimi odprtini, ravne strehe dobivajo kapne kritine, kapno krite strehe postajajo ravne, o postranskem vprašanju, kot je barvitost zunanjsčin, pa tako ali tako ne kaže izgubljati besed. Izgovor, da ta arhitektura ni dovolj raziskana, ne more biti sprejemljiv; kljub temu da objav ni kdove kako veliko, so vendarle ključni spomeniki in urbanistične celote tega obdobja znani. Res pa je tudi, da spomeniško varstvo ni sprožilo raziskav in strokovnega dela v tej smeri, zaradi česar kaže pričakovati precejšnje težave, ko bomo prenovi v Ljubljani razširili tudi prek meja zgodovinskega jedra, kar se bo zgodilo že v prihodnjem letu. Ta problem pa vsekakor ni le značilnost ljubljanskega prostora, ampak se z njm srečujemo v vsej Sloveniji. Razkriva se v podobnih oblikah in z enakimi posledicami. Pač pa moramo poudariti, da so ponekod v Jugoslaviji naredili že bistvene premike v tej smeri in da so celo zaščitili nekatera arhitekturna dela, ki so nastala po vojni. Če smo samokritični, moramo pač priznati, da se je v našem pojmovanju sodobne arhitekture — tu mislim predvsem na slovensko konservatorstvo — malodane uveljavilo prepričanje, da je le-ta, kadar se penetrira v spomeniško zanimive prostore, nekakšen apriorni nebodigatreba; konflikti so takoj na dlani. Namesto da bi vztrajali na edino sprejemljivem stališču, da si je treba vselej prizadevati za arhitekturno kvaliteto, ki bo pomenila **sled našega časa**, podobno kot na primer baročna arhitektura označuje svojega, se takim sporočilom odpovedujemo in vztrajamo na nekakšnih splošnih načelih, ki naj bi bila zagotovilo posrečenega pozidavanja znotraj spomeniško zaščitenej področij. Namesto da bi vztrajali pri smiselnem dialogu sodobnega ustvarjalca z arhitekturnim izročilom, smo se opremili z nekakšnimi konstantami, ki so sicer opravičljive, kadar gre za zaščito globalnega videza spomeniških prostorov, so pa povsem nesmiselne in smešne, kadar jih na primer premočrtno uveljavljamo vsepovsod, tudi takrat, ko ni nobene spomeniške opore v prostoru, (to se je zgodilo prav pred kratkim na področju Ljubljane, ko je bil zavrnjen projekt enega vodilnih slovenskih sodobnih arhitektov na račun nekakšne neskladnosti z okoljem, ki pa je v resnici tipičen primer devastacije in slabega okusa. Vprašajmo se tedaj, če morebiti ni v zvezi s takšnimi stališči podoba okolij naših mest in če ni s tem v zvezi tudi devastacija kulturne krajine.